

ПРОБЛЕМА ОБ'ЄКТИВНОСТІ ЛЮДСЬКОГО ПІЗНАННЯ: НАУКОВЕ ТА ПСЕВДОНАУКОВЕ ЗНАННЯ

Костіна Т.О. Проблема об'єктивності людського пізнання: наукове та псевдонаукове знання. У статті аналізується процес побудови людиною знань про світ та себе у цьому світі. Розглядаються рівні, на яких відбувається «зустріч» людини та інформації; визначаються фактори, що можуть спричинити викривлення інформації. Актуалізується питання співвіднесення науки та псевдонауки, особлива увага приділяється психології та загроз для цієї науки у сучасному світі.

Ключові слова: знання, методологія, наукове знання, об'єктивність, пізнання, псевдонаука, психологія.

Костина Т.А. Проблема объективности человеческого познания: научное и псевдонаучное знание. В статье рассматривается процесс построения человеком знаний об окружающем мире и о себе в этом мире. Рассматриваются уровни, на которых происходит «встреча» человека и информации; анализируются факторы, которые могут способствовать искажению информации. Поднимается вопрос о соотношении науки и псевдонауки, особое внимание уделяется психологии и угроз для данной науки в современном мире.

Ключевые слова: знание, методология, научное знание, объективность, познание, псевдонаука, психология.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Не зважаючи на довголітню історію та значну методологічну розробку, проблема пізнання та побудови об'єктивної картини світу (і себе у цьому світі) залишається актуальною і до сьогодні. Цілком очевидно, що пізнання людиною світу не завершується на рівні органів чуття і ЦНС, а обумовлюється величезною кількістю факторів, які оформлюють кінцевий варіант «бачення» індивідумом себе та оточення. І це бачення частково може співпадати зі світом (на рівні фізичному), однак може досить суттєво відрізнитись на соціально-психологічному рівні (взаємодія «людина-людина»).

Досліджуючи людину, психолог має завжди пам'ятати, що рівень свідомості – це не вся психічна реальність. Розробки глибинної психології показали значну роль і несвідомої частини (зокрема, захисних механізмів психіки). Наукові відкриття представників глибинного напрямку показали, що наша свідомість (а, значить, й інформація, яку ми вважаємо достовірною) залежна від впливу несвідомих чинників, які можуть суттєво «деформувати» тлумачення тих, чи інших явищ. Тому, доречно задатись питанням щодо об'єктивності нашого знання. А особливого значення об'єктивність набуває при входженні у царину науки. Адже головним критерієм наукових знань є їх достовірність, об'єктивність, а, значить, – відповідність дійсності. Тож, чи може сучасна наука дати відповідь стосовно «обсягу викривлення» інформації на рівні наукового знання, і чи завжди наукове – це достовірне?

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Розробкою проблематики пізнання людиною світу займалася значна кількість науковців як вітчизняних, так і зарубіжних. І це вивчення не обмежувалося лише рівнем психологічних досліджень, а обов'язково включало рівень філософських знань та дослідження у галузі фізіології. Зрозуміло, що ці рівні також можна деталізувати (наприклад, фізіологічний), однак ми не будемо зупинятись на цьому у статті, оскільки це виходить за межі предмету нашого аналізу.

Методологічний базис у питанні можливостей та обмежень людського пізнання був закладений такими філософами, як: Арістотель (поняття про душу та її ролі у пізнанні суцього), Ф. Бекон (наявність ідолів, що спотворюють людське сприймання дійсності), І. Кант (дивитися і бачити – це різні речі), Платон (наявність вроджених ідей; «пізнання = пригадування»), Дж. Локк (відсутність вроджених ідей; людина як *tabula rasa*) та ін. [7].

Психологічний аспект специфіки побудови людиною образу світу та себе у ньому здійснювався наступними дослідниками: Б. Ананьєв (роль перцептивних дій у сприйманні оточуючого світу), М. Бернштейн (організм як негентропійна система; «модель потрібного майбутнього»), Б. Велічковський (когнітивна складова образу), О. Бодальов (сприймання людиною інших людей), Є. Головаха та А. Кронік (сприймання часу), В. Зінченко (психофізика сприймання), Д. Ельконін (фонематичне сприймання), О. Леонтьєв (концепція побудови образу світу та його відповідності дійсності), А. Лурія (нейропсихологічні основи сприймання), Д. Узнадзе (вплив установки на процес пізнання) та ін. Дослідження цих науковців під різним кутом розкривали проблематику щодо об'єктивності людського пізнання.

Серед іноземних авторів доречно зазначити праці Д. Бродбента (модель ранньої селекції у процесі сприйняття інформації), Дж. Брунера (принцип категоризації людського сприймання), С. Московічі (соціальні репрезентації), У. Найсера (пізнання та реальність: схема сприйняття), Л. Фестінгера (поняття когнітивного дисонансу) та ін.

Фізіологічний рівень досліджень відображення людиною світу, спираючись на вивчення будови та функціонування органів чуття, був реалізований фізіологами: Е. Вебер (константа Вебера, диференційний поріг), Т. Фехнер (закон Вебера-Фехнера), Г. Гельмгольц (концепція несвідомих умовисновків), І. Сєєнов («темне» відчуття), Ч. Шеррінгтон (суб'єктивний та об'єктивний критерій локалізації відчуттів), Г. Хед (протопатична та епікритична чутливість) та ін.

Як бачимо, пізнання людиною світу здійснюється на різних рівнях, що включає як фізіологічні процеси, так і психологічні. Кожен рівень має свої обмеження, які можуть впливати на викривлення інформації, що поступає до системи людського організму, або взагалі обмежувати її вхід. На рівні фізіології органів чуття таким обмежуючим фактором виступають пороги чутливості. На рівні психологічному – особливості людського сприймання (різні види ілюзій сприймання тощо), на соціально-психологічному – феномени сприймання людиною інших людей (феномен «ореолу», фактор статі та віку тощо) та інформації загалом (віра у «достовірні джерела»), наявність переконань та «окулярів», через які людина дивиться на світ та тлумачить його.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. Метою даного дослідження є теоретичне осмислення специфіки побудови шляхів пізнання оточуючого світу людиною та визначення чинників, які можуть заважати її адекватному світобаченню та побудові адекватних наукових знань.

Виклад методики і результатів досліджень. Рівень органів чуття та їх ролі у побудові об'єктивного образу оточуючого світу був розроблений видатними фізіологами Е. Вебером, Г. Гельмгольцем, Й. Мюлером та Г. Фехнером. Однак, для психологів сьогодні є зрозумілим той факт, що фізіологія не може пояснити усю «психологію», що відбувається у людині, навіть вже на рівні побудови образу світу. Тому були реалізовані дослідження, які доповнили фізіологічну картину психологічними уточненнями. До таких досліджень можна віднести вже класичні експерименти здійснені у межах гештальт-психології (М. Вертгаймер, В. Келер, Ф. Кофка).

На сучасному етапі дослідження особливостей адекватності відображення світу здійснювались у межах екологічного підходу Дж. Гібсона, когнітивної психології (У. Найсер), соціальної психології (Дж. Брунер).

На теренах вітчизняної психології вагомий внесок у розробку даної проблематики здійснили В. Зінченко, О. Леонтьєв, Б. Ломов, О. Лурія, Д. Узнадзе та ін.

Уточнимо, що зазначені науковці не досліджували вплив «глобальних переконань» людини, які значною мірою впливають на те, як вона інтерпретує світ та події, що відбуваються у ньому. Таку спробу здійснили вчені, що досліджували несвідому частину психіки (А. Адлер (життєвий стиль), Е. Берн (життєвий сценарій), З. Фройд (захисні механізми психіки), К. Юнг (колективне несвідоме) тощо). Однак, і їх відкриття потребують сучасного переосмислення, у зв'язку зі стрімкими змінами, з якими стикається сучасний світ та людина, що живе у ньому.

Принцип відображення, що є базовим у вітчизняній психології, набуває нової сили та може бути пов'язаний не лише із органами чуття, але й іншими структурами, які впливають на сприйняття оточення. В першу чергу мова йде про такі чинники, які є ніби «окулярами» та сприяють неадекватному (у різній мірі) відображенню світу та себе у ньому. До таких «спотворюючих» факторів можна віднести концепти, які були розроблені у межах різних психологічних теорій: захисні механізми психіки (психоаналіз), життєвий сценарій особистості (транзакційний аналіз), життєвий стиль (індивідуальна психологія), колективне несвідоме (аналітична психологія), поняття установки тощо.

Однак жоден із зазначених напрямків не досліджував на достатньому рівні механізм впливу інформації на людину, а особливо – здатність людини до розмежування інформації на категорії: достовірна та недостовірна.

Особливого значення специфіка такого розмежування набуває у наукових та псевдонаукових знаннях, які нагромаджуються величезною масою у гуманітарних науках, а особливо, у психології. Значне збільшення кількості матеріалу вимагає від науковців все більшої критичності у процесі аналізу інформації, що надходить із книжкових видань, періодики та мережі Інтернет. Часто-густо інформація, що подається як наукова не є такою, або ж інформація втратила свою актуальність, однак

людина, не знаючи про ці зміни (або не бажаючи їх приймати), продовжує користуватися застарілими знаннями. Зрозуміло, що такий підхід блокує розвиток людського суспільства та його науки.

Становлення людства передбачало накопичення інформації про оточуючий світ та про людину у цьому світі. Накопиченням та подальшим структуруванням цих знань займалась наука. Розвиток багатьох наук включав у себе декілька етапів. Так, в історії психології виділяють чотири основні етапи: міфологічний, релігійний, філософський та науковий. На кожному із цих етапів знаходимо різні підходи до тлумачення зовнішнього світу та процесів, характерних для нього. Ще у період Античності бачимо активний розвиток у точних науках, зокрема, математики. Знання, здобуті у той час мають своє застосування і до сьогодні (зокрема, поняття числа). Разом з тим, у питанні вивчення психічного бачимо, що більшість теорій того часу (донаукового періоду) не задовольняють сучасних запитів. Багато поглядів античного періоду мають значення для психологічної науки лише як історичний матеріал (наприклад, теорія витікань Емпедокла). Відома книга Арістотеля «Про душу» дає нам, сучасним дослідникам, зрозуміти напрямки пошуку авторів того часу. Зазначимо, що певні відкриття є актуальними і на сьогодні: виділені види асоціацій Арістотелем. Однак, загалом відкриття того часу не відповідають критеріям науковості.

А чи здатна сучасна психологія задовольнити цей запит, який вибудовує наука сьогодні? І як відбувається пізнання дійсності людьми сьогодні і які переконання можуть ставати на заваді наукових відкриттів? Поставлені питання звертають нашу увагу до висвітлення способів пізнання та їх значення для психологічної науки.

Видатний американський філософ-прагматик Чарльз Пірс у своїй праці «Становлення переконань» (The Fixation of Belief) виділив чотири шляхи формування переконань: наполегливість (tenacity), авторитет (authority), метод апіорі (apriori method) та науковий метод (the scientific method) [8].

Перший описаний Ч. Пірсом шлях формування переконань – наполегливість. Характеризується прагненням зменшити рівень страху перед невизначеністю. Проявляється у формуванні певних вірувань, які дозволяють людині хоч якось «систематизувати» цей світ та інших людей. Дані переконання не мають жодного відношення до дійсності, а є, так би мовити, «окулярами», через які людина дивиться на себе, інших та оточення. На цьому рівні формування переконань можемо зустрічати вислови на кшталт: «Не можна довіряти чоловікам», «Жінки – не можуть бути керівниками» тощо. Переконання, яких дотримується людина, дає їй відчуття комфорту, оскільки надає оточенню певний рівень визначеності. Як бачимо, даний рівень функціонування переконань має тісне сплетіння із життєвим сценарієм особистості. Адже, одна із задач сценарію – це структурування світу та взаємодія зі світом на основі цих шаблонів-структур. Е. Берн підкреслював, що сценарій не є усвідомленим рівнем [1]. Однак, формування таких переконань, виділених Ч. Пірсом, також не вимагає від людини активної розумової діяльності та налаштованості на пошук об'єктивних відповідей щодо себе та пошуку чинників, які сприяли утворенню наявних вірувань. Зрозуміло, що формування таких переконань пов'язано із особистісними переконаннями, оформлення яких (у значній мірі) відбувається на тлі

наявних сценарних рішень, прийнятих дитиною під впливом батьківського програмування [6]. Наявність таких переконань спричинює повне ігнорування нею інформації, яка йде всупереч її віруванням.

Другий шлях закріплення вірувань – авторитет. Описуючи дане явище Ч. Пірс описує приклад, коли представники влади використовують у своїх промовах «правильні» речі, які допомагають створити образ принципових людей в очах населення. Здатність до впливу авторитету формується з дитинства: діти приймають авторитет своїх батьків. Адже, батьки є старшими, сильнішими за дитину, мають над нею владу як фізичну, так і психологічну. Зрозуміло, що перебування у такій атмосфері закладає підвалини для формування здатності вірити у авторитет. Однак, авторитет – це не завжди правильне рішення. Батьки можуть передавати певні розмірковування, які йдуть всупереч реальності, а є лише їх упередженими поглядами. І дитина, зростаючи, все це інтроецирує (мовою гештальттерапії) у структуру власної психіки. Однак, було б помилково стверджувати, що авторитет – це завжди погано. У своєму науковому та повсякденному пошуку ми змушені звертатись до видань, книжок та авторів, яких ми вважаємо обізнаних у тій чи іншій сфері знань. Таким чином, авторитет має і позитивну сторону – отримання якісної інформації. Так, занурення у психологічну науку було б неможливим без звернення до таких авторитетів як Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та інші.

Однак, при зверненні до певної інформації (особливо у сучасній психології) завжди залишається питання щодо якості цих знань. А зростання кількості джерел інформації створює умови, за яких людина не завжди здатна адекватно оцінити якість та науковий рівень знайденої інформації (маємо багато прикладів фейкових новин).

Наступний шлях формування переконань – метод апіорі. Цей шлях є «кроком уперед» у порівнянні з попередніми, однак також може призвести до формування помилкових суджень та переконань [2]. Назва апіорі, запропонована Ч. Пірсом, підкреслює, що формування певного висновку виводиться спираючись на заздалегідь зроблене припущення, а не на безпосередньому досвіді. Недоліком даного методу є те, що за допомогою нього можна довести будь-що, оскільки за основу береться не безпосередній досвід та емпіричні дані, а певне припущення. Дане припущення хоч і спирається на логіку та аргументацію, не завжди відповідає реально існуючій дійсності.

Наступним способом пізнання оточуючої дійсності та формування переконань є емпіризм – формування знань на основі безпосереднього спостереження та досвіду. Зрозуміло, що для наукового пізнання дійсності та побудови теорій, які б коректно пояснювали явища світу необхідне пізнання, яке б спиралося на факти, здобуті у ході досліджень. Саме це, на думку Ч. Пірсона, може забезпечити отримання достовірних знань.

Зупинимось більш детально на понятті науковості, що прозвучало вище. Наука – це система знань про закономірності розвитку природи, суспільства та мислення, а також окрема галузь таких знань [5]. Підкреслимо, що побудова цієї системи знань можлива лише за умови реалізації людської діяльності, яка і спрямовується на

вироблення цих нових знань про природу, суспільство і мислення. Отже, здобуття наукових знань неможливе без діяльності (теоретичної та практичної) людини.

Зрозуміло, що здобуття наукових знань має відповідати наступним стандартам: однозначність визначення, можливість доведення, перевірки (принцип фальсифікації), надійність, відкритість до критики тощо [3; 4]. Чого зовсім не вимагає псевдо наукова інформація, яка все більше «захоплює» територію наукової. Слід зазначити, що сучасна наукова психологія майже безсила перед «простотою та яскравістю» псевдо психології. Яскраві обкладинки книжок та журналів, які повідомляють про надзвичайні «відкриття», які обіцяють реальний результат за дуже короткий проміжок часу та мінімальну кількість зусиль з боку людини. Наприклад, «5 правил для досягнення будь-яких цілей», «Схуднення без фізичних вправ», також пропонується зцілення від будь-яких хвороб, використовуючи «новітні» препарати. Зрозуміло, що легкість подачі матеріалу та можливість отримання надзвичайних результатів без жодних зусиль – дуже спокуслива пропозиція. І люди з радістю на неї відкликаються. Коли ж людина хоче звернутись до власне наукової психології, то стикається із проблемою того, що потрібно прикладати багато зусиль для розуміння цієї інформації. Крім того, жоден науковець ніколи не гарантує 100-відсоткового результату. Бо кожна теорія – це лише теорія, яка теоретично може бути спростована будь-якої миті (принцип фалібілізму, запропонований К. Поппером). Це означає, що не науковій інформації значно легше потрапити до людини, а часто навіть більше – стати її системою переконань.

Отже, сама система науки блокує звернення до неї. Зрозуміло, що це не означає відмову від наукової методології! Однак, можливо, необхідно звернути увагу на подачу цієї інформації для людей, які не є безпосередніми учасниками наукових досліджень. На сьогодні вже маємо спроби і в українському суспільстві: наявні он-лайн курси від провідних науковців, які у зрозумілій формі подають важливу наукову інформацію (наприклад, Prometheus). Зрозуміло, що такий підхід підвищує вірогідність звернення саме до наукової інформації.

Висновки і подальші перспективи досліджень. Проведений аналіз дозволив нам визначити основні фактори, які впливають на людське пізнання та значною мірою здатні до його викривлення. До цих факторів віднесемо: фізіологічний (органи чуття та ЦНС), психологічний (процеси сприймання та його викривлення під дією різних факторів: від ілюзій до факторів установки), соціально-психологічний (соціальні чинники, що викривляють людське пізнання). Також викривленню інформації сприяє наявність несвідомих факторів (захисні механізми, життєвий сценарій), помилки у формуванні переконань та значний вплив псевдо наукових знань.

Перспективу у подальших дослідженнях бачимо у виділенні критеріїв, спираючись на які людина змогла б уникнути проблем у демаркації (відмежуванні) наукового та ненаукового знання (у нашому випадку відмежуванні наукової та псевдо психології).

Список використаних джерел

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: [пер. с англ.] / Э. Берн – Екатеринбург: Литур, 2001. – 576 с.

2. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование / Дж. Гудвин. – СПб.: Питер, 2004. – 558 с.
3. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология : Учебник для вузов. 2-е изд. / В.Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
4. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : [Учебное пособие] / А.Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2008. – 392 с.
5. Словарь русского языка / сост. С.И. Ожегов, под общей ред. С.П. Обнорского. – М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – 848 с.
6. Стюарт Й., Джайнс В. Основы ТА: транзакційний аналіз: [пер. з англ.] / Йен Стюарт, Венн Джайнс. – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – 393 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / за ред. Шинкарук В.І., Бистрицький Е.К., Булатов М.О. та ін. – НАНУ Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – Київ: «Абрис», 2002. – 742 с.
8. Peirse S. Charles. The Fixation of Belief // *Popular Science Monthly*. – 1877, No 12. – P.1-15.

References transliterated

1. Bern E. Igrы, v kotoryie igrayut lyudi. Psihologiya chelovecheskih vzaimootnosheniy; Lyudi, kotoryie igrayut v igrы. Psihologiya chelovecheskoy sudbyi: [per. s angl.] / E. Bern – Ekaterinburg: Litur, 2001. - 576 s.
2. Gudvin Dzh. Issledovanie v psihologii: metody i planirovanie / Dzh. Gudvin. – SPb.: Piter, 2004. – 558 s.
3. Druzhinin V.N. Eksperimentalnaya psihologiya : Uchebnik dlya vuzov. 2-e izd. / V.N. Druzhinin. – SPb.: Piter, 2008. – 320 s.
4. Nasledov A.D. Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya. Analiz i intepretatsiya dannyih : [Uchebnoe posobie] / A.D. Nasledov. – SPb.: Rech, 2008. – 392 s.
5. Slovar russkogo yazyika / sost. S.I. Ozhegov, pod obschey red. S.P. Obnorskogo. – M.: Gosudarstvennoe izd-vo inostrannyih i natsionalnyih slovarey, 1953. – 848 s.
6. Styuart Y., Dzhoyns V. Osnovi TA: tranzaktslyniy anallz: [per. z angl.] / Yen Styuart, Venn Dzhoyns. – K.: FADA, LTD, 2002. – 393 s.
7. Fllosofskiy entsiklopedichniy slovnik / za red. Shinkaruk V.I., Bistritskiy E.K., Bulatov M.O. ta In. – NANU Institut fllosofiYi Im. G. S. Skovorodi. – KiYiv: «Abris», 2002. – 742 s.
8. Peirse S. Charles. The Fixation of Belief // *Popular Science Monthly*. – 1877, No 12. – P.1-15.

Kostina T.O. The problem of objectivity of human knowledge: scientific and pseudoscientific knowledge. The article analyzes the process of constructing human knowledge about ourselves and the world around. Made theoretical analysis of the major studies on this issue. In particular, the methodological approaches in philosophy, physiology and psychology that define the factors that contributes to the formation of certain ideas of man. Determined which level the human interaction with information that is involved in the construction of knowledge about the surrounding world and ourselves in it. It is noted that the basic levels are: physiological (sensory organs and central nervous system), psychological (processes of perception and its curvature under the influence of various factors: from illusion to factors installations), socio-psychological (social factors which distort human knowledge). Also stressed that the distortion of information facilitated by unconscious factors (protective mechanisms, life-script), errors in forming opinion and significant impact pseudo scientific knowledge. Rises the possibility of demarcation scientific and non-scientific knowledge (in this case the delimitation of scientific and pseudo-psychology).

Keywords: knowledge, scientific knowledge, objectivity, methodology, pseudoscience, psychology.